

THE RIGHT TO EDUCATION IN GEORGIA (HISTORICAL ASPECTS)

განათლების უფლება საქართველოში (ისტორიული ასპექტები)¹

David Lominashvili

Doctor of Law, Professor of the
Technical University of Georgia
68, Merab Kostava St, Tbilisi, Georgia
577 15 33 16, lomidato707@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-0204-287X>

Abstract

The development of science and the introduction of new methods in modern society put the issue of the right to education and its availability in line with modern standards, which arise from the needs, pace, and needs of life. Educational systems are constantly evolving and offer a variety of opportunities and services to educate and raise awareness. The right to education, as one of the important guarantors of fundamental human rights, determines the level of development of society. Education gives a person the opportunity to be employed and become in demand in the appropriate field of his knowledge.

The right to education, in fact, is the basis of the development of the modern Georgian state. The paper discusses the right to education in Georgia before constitutional recognition and the constitutional recognition of the right to education in Georgia, which is presented as the following issues: mechanisms of realization of the right to education in ancient Georgia; The impact of declaring Christianity as the state religion in Georgia in the establishment and spread of educational centers in Georgia; Age of starting education and forms of education in Georgia from the ancient period to the 11th century; In order to create mechanisms for the protection and realization of the right to education, measures carried out by Davit IV Agmashenebeli; Mongol invasion and the right to education in Georgia; The age of renaissance and the right to education in Georgia; Russification policy and the right to education in Georgia; Soviet government and the right to education in Georgia.

Educational systems in Georgia presented in the paper which are discussed from a historical perspective, reveal that education in Georgia has always responded to the requirements of the era. The aspiration of the Georgian people for education has always been great and is still the same today. The Georgians received education abroad if the existing educational institutions in Georgia could not meet

---

¹ სტატია წარმოადგენს დ. ლომინაშვილის დისერტაციის „განათლების უფლების საერთაშორისო სტანდარტები და თანამედროვე ქართული კანონმდებლობის გამოწვევების“ ნაწილს.
https://www.tsu.ge/assets/media/files/48/disertaciebi4/Davit_Lominashvili.pdf

the demands of Georgian society. A clear example of which is the Middle Ages, the 19th century, and the modern epoch.

Keywords: Right to education; Laze Academy; Church schools; Gelati Academy; Ikalto Academy; Literacy Society.

დავით ლომინაშვილი

სამართლის დოქტორი, საქართველოს
ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორი,
საქართველო, ქ. თბილისი, მერაბ კოსტავას ქ. №68
577 15 33 16, lomidato707@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-0204-287X>

აბსტრაქტი

მეცნიერების განვითარებამ და სწავლებისა და კვლევის ახალი მეთოდების დანერგვამ თანამედროვე საზოგადოებაში დღის წესრიგში დააყენა განათლების უფლებისა და მისი ხელმისაწვდომობის თანამედროვე სტანდარტებთან შესაბამისობაში მოყვანის საკითხი, რაც ცხოვრების მოთხოვნილებებიდან, ტემპიდან და საჭიროებებიდან გამომდინარეობს. საგანმანათლებლო სისტემები მუდმივად ვითარდება და სხვადასხვა შესაძლებლობებსა და სერვისებს თავაზობს საზოგადოებას განათლებისა და ცნობიერების ასამაღლებლად. განათლების უფლება, როგორც ადამიანის ფუნდამენტურ უფლებათა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გარანტი, განსაზღვრავს საზოგადოების განვითარების დონეს. განათლება აძლევს ადამიანს შესაძლებლობას დასაქმდეს და გახდეს მოთხოვნილებადი მისი ცოდნის შესაფერის სფეროში.

განათლების უფლება, ფაქტობრივად, წარმოადგენს თანამედროვე ქართული სახელმწიფოს განვითარების საფუძველს. ნაშრომში განხილულია განათლების უფლება საქართველოში კონსტიტუციურ აღიარებამდე და საქართველოში განათლების უფლების კონსტიტუციური აღიარება, რომელიც წარმოდგენილია შემდეგ საკითხებად: განათლების უფლების რეალიზაციის მექანიზმები ანტიკურ საქართველოში; საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების გავლენა საქართველოში საგანმანათლებლო კერების დაარსებასა და გავრცელებაში; სწავლის დაწყების ასაკი და სწავლების ფორმები საქართველოში უძველესი პერიოდიდან XI საუკუნემდე; განათლების უფლების დაცვისა და რეალიზაციის მექანიზმების შექმნის მიზნით, დავით IV აღმაშენებლის მიერ გატარებული ღონისძიებები; მონღოლების შემოსევა და განათლების უფლება საქართველოში; აღორძინების ხანა და განათლების უფლება საქართველოში; რუსიფიკატორული პოლიტიკა და განათლების უფლება საქართველოში; საბჭოთა ხელისუფლება და განათლების უფლება საქართველოში.

ნაშრომში წარმოდგენილი საქართველოში არსებული განათლების სისტემები, რომელიც ისტორიულ ჭრილშია განხილული, ცხადყოფს, რომ საქართველოში განათლება ყოველთვის პასუხობდა ეპოქის მოთხოვნებს. ქართველი ხალხის მისწრაფება განათლებისადმი ყოველთვის დიდი იყო და დღესაც ასეა. თუ საქართველოში არსებული განათლების ინსტიტუციები ვერ აკმაყოფილებდა ქართული საზოგადოების მოთხოვნას, განათლებას

უცხოეთში იღებდნენ, რისი ნათელი მაგალითიც არის საქართველოს შუა საუკუნეები, მეცხრამეტე საუკუნე და თანამედროვე ეპოქა.

საკვანძო სიტყვები: განათლების უფლება; ლაზთა აკადემია; საეკლესიო სკოლები; გელათის აკადემია; იყალთოს აკადემია; წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება.

შესავალი

საქართველოში განათლებას ძველთაგანვე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ქართულ საზოგადოებას კარგად ქონდათ გაცნობიერებული განათლების მნიშვნელობა ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების საქმეში, რაზეც მეტყველებს ის ფაქტი, რომ საქართველოში ანტიკური ხანიდან არსებობდა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები. ბერძნულ-რომაულ წყაროებში არაერთი ცნობაა დაცული საქართველოში, კერძოდ კოლხეთში, ასეთი კერების არსებობის შესახებ, რაც ცალსახად მიუთითებს მაღალგანვითარებული ცივილიზაციის არსებობასა და ანტიკურ სამყაროსთან მჭიდრო კავშირზე. საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის გავრცელებისა და სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ სკოლები ძირითადად ეკლესიებთან არსებობდა და განათლების საქმე სასულიერო პირთა პრეროგატივა გახდა. ქართველი სწავლულები ქმნიდნენ ორიგინალურ ქართულ ლიტერატურას მწერლობისა და მეცნიერების სხვადასხვა დარგებში, ყალიბდებოდა სწავლა-განათლების ქართული ცენტრები როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. მონღოლთა შემოსევებმა გარკვეული დროით შეაფერხა სწავლა-განათლების საქმე. მეჩვიდმეტე საუკუნიდან ამ მიმართულებით დაიწყო გარკვეული წინსვლა, მაგრამ დამოუკიდებლობის დაკარგვის შემდეგ, რუსული მმართველობის მარწუხებში ყოველივე ეროვნული იდეენებოდა, პირველ რიგში ეს შეეხო განათლების სფეროს. საბჭოთა პერიოდი, განსაკუთრებით მეორე მსოფლიო ომის შემდგომი წლები, საქართველოსთვის განათლების, მეცნიერების, ხელოვნებისა და კულტურის აღმავლობის წლებია.

მეთოდი

წარმოდგენილი სამეცნიერო სტატია ეფუძნება კვლევის შემდეგ მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, შედარებით-სამართლებრივი მეთოდი, მიზეზ-შედეგობრივი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი.

შედეგები და მსჯელობა

1. განათლების უფლების რეალიზაციის მექანიზმები ანტიკურ საქართველოში

„ქართული განათლების ისტორიის საწყისი ეტაპის და შესაბამისად, განათლების სისტემის წანამძღვრების ადრეული მახასიათებლების შესახებ ავთენტური ქართული წყაროები არ არსებობს. მათზე მსჯელობა მხოლოდ ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით არის

შესაძლებელი. ბერძენი ისტორიკოსების ჩანაწერები მოწმობს, რომ ანტიკურ საქართველოში გავრცელებული იყო „გიმნასიონები“.²

„ანტიკური განათლების გავრცელებასა და მეცნიერული აზრის შემდგომ განვითარებაში დიდი როლი ითამაშა კოლხეთის უმაღლესმა რიტორიკულმა სკოლამ,³ „III-VI საუკუნეებში ფაზისის (ფოთის) მახლობლად არსებობდა უმაღლესი რიტორიკული სკოლა - ლაზთა აკადემია, სადაც ასწავლიდნენ რიტორიკულ ხელოვნებას, ძირითადად ფილოსოფიასა და სამართლის საფუძვლებს; აგრეთვე: ლიტერატურას, მუსიკას, ასტრონომიასა და მათემატიკის ელემენტებს. აქ იზრდებოდნენ საუკეთესო ორატორები და პოლიტიკური მოღვაწეები. კოლხეთის აკადემია იმ დროს იმდენად მნიშვნელოვანი კულტურული ცენტრი ყოფილა, რომ აქ განათლების მისაღებად მოდიოდნენ გამოჩენილი ბიზანტიელი ფილოსოფოსებიც კი.

ლაზთა აკადემიის შესახებ მოთხრობილია ბერძენი ფილოსოფოსის - თემისტოსის - ერთ-ერთ წერილში.⁴ „თემისტეს (384 წ.ქ.შ.) სიტყვებიდან ჩანს, რომ ელინური სწავლა-განათლებისათვის ნაყოფიერი ნიადაგი აღმოჩენილა კოლხეთში და, თუ მას დავუჯერებთ, ქვეყანა ელინური კულტურისა და "მუზათა სადგურად" უქცევია. ისე რომ იმ დროს კოლხებს ელინთა სადღესასწაულო ყრილობაზედაც კი უსახელებიათ თავი რიტორიკითა და მჭევრმეტყველებით. ეს გარემოება საუცხოვო დამამტკიცებელი საბუთია, როგორც ელინური კულტურის გავლენის სიძლიერისა დასავლეთ საქართველოში, ისე მის მაშინდელ მაღალხარისხოვან გონებრივი დაწინაურებისაც. ცხადია, ასეთ ნაყოფს ქვეყანა ერთი ბერძნის მოღვაწეობით, თუნდ ძალიანაც თავგამოდებული ყოფილიყო იგი, ვერას დროს ვერ გამოიღებდა, როგორც ჰგონია თვით თემისტეს, თუ რომ თვითონ კოლხეთის მკვიდრნი თავისთავადაც და წინათაც კულტურულად მაღლა არა მდგარიყვნენ.“⁵

„თემისტოსისა და მამამისსაც რიტორიკული განათლება ლაზთა აკადემიაში მიუღიათ. აქ უსწავლია იოანე ლაზსაც.“⁶

² იხ. ლომოური გ. „ქართული განათლების სისტემის ისტორიული საწყისი“ <https://giorgilomouri.wordpress.com/ქართული-განათლების-სისტე/უკანასკნელად-იქნა-გადამოწმებული-15.01.2019>

³ იხ. ქიტესაშვილი ქ. „განათლების ისტორია საქართველოში (სტატია ვიკიპედიიდან)“ 29.01.2013; http://edc21.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁴ იხ. ფეიქრიშვილი ჟ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტკარაძის საერთო რედაქციით სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁵ იხ. ჯავახიშვილი ივ. „ქართველი ერის ისტორია“, პირველი ტომი, თავი მეხუთე „საქართველოს კულტურა I—VII ს. ს. ქრ. შ.“, §2; <http://www.amsi.ge/istoria/ij/qe1/T5.html> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁶ იხ. ფეიქრიშვილი ჟ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტკარაძის საერთო რედაქციით, სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო

2. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების გავლენა საქართველოში საგანმანათლებლო კერების დაარსებასა და გავრცელებაში

საქართველოში კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების დაარსებას და გავრცელებას ხელი შეუწყო ქრისტიანობის რელიგიამ, „IV საუკუნეში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებას მოჰყვა ეკლესიებთან სკოლების გახსნა.“⁷ საქართველოში მართლმადიდებლური ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მოპოვების შემდგომ „თბილისში ფართოდ გაიშალა კულტურულ-საგანმანათლებლო და სამეცნიერო საქმიანობა. თბილისელი სწავლულები აქტიურად მონაწილეობდნენ ქრისტიანული მსოფლმხედველობის საკითხების ზოგად-თეორიულ დამუშავებაში, ჰქმნიდნენ ორიგინალურ ქართულ ლიტერატურას მწერლობისა და მეცნიერების სხვადასხვა დარგებში, ყალიბდებოდა სწავლა-განათლების თვალსაჩინო ცენტრები.“⁸

„სომეხ ისტორიკოსთა სიტყვით, საეკლესიო მწერლობის დაწყებასთან ერთად ჩვენში თითქოს სკოლებიც გაჩენილა. კორიუნი ამბობს: მეფე ბაკურმა “უბრძანა ერთს, ქართული ენის მცოდნე კაცს, ჯალის, შეეკრიბა ბავშვები სხვადასხვა კუთხიდან, სადაც სხვადასხვა კილოკავზე ლაპარაკობდნენ და ესწავლებინა მათთვის ერთი ენა, რომლითაც ქართველებმა ღვთის დიდება დაიწყესო”.⁹

„ისტორიული წყაროების მიხედვით, ძველ საქართველოში მონასტრები (როგორც რელიგიურ-კულტურული კერები) პირველად დაუარსებიათ ასურეთიდან ჩამოსულ კაპადოკიელ მამებს.“¹⁰ „მონასტრები, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, ჩვენში VI საუკუნეში ჩნდება, როდესაც აქ სამოღვაწეოდ მოდის ცამეტი ასურელი მამა. დავით გარეჯელმა, შიო მღვიმელმა, აბიბოს ნეკრესელმა, იოსებ ალავერდელმა, ზენონ იყალთოელმა, სტეფანე ქიზიყელმა, ანტომ მარტყოფელმა და სხვებმა დიდად შეუწყვეს ხელი ქართული

უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁷ იხ. ქიტესაშვილი ქ. „განათლების ისტორია საქართველოში (სტატია ვიკიპედიიდან)“ 29.01.2013; http://edc21.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁸ იხ. ფირცხალაიშვილი ა. „საგანმანათლებლო კერები - თბილისი“, გაზეთი „ახალი განათლება“ 2010-06-12; http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=24 უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

⁹ იხ. კველიძე ვ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: ვ. კველიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ.65, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

¹⁰ იხ. ფეიქრიშვილი ქ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტკარაძის საერთო რედაქციით, სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

ქრისტიანული ეკლესიის გაძლიერებას და სამონასტრო ცხოვრებისა და მისი ორგანიზაციის დამყარება - ჩამოყალიბებას. მათ მიერ საქართველოში დაარსებული მონასტრები წარმოადგენდნენ განათლებისა და კულტურული შემოქმედების მნიშვნელოვან კერებს.¹¹

„მომდევნო ხანაში კიდევ უფრო მრავლდებოდა ეკლესია-მონასტრებისა და მათთან პრაქტიკული მიზნით გახსნილი სკოლების რიცხვი. აქ ხდებოდა ქრისტიანული დამოძღვრა და ეკლესიის მსახურთა მომზადება... ასწავლიდნენ საღმრთო წერილს, გალობებს, ფილოსოფიას, უცხო ენებს.“¹²

კორნელი კეკელიძე თავის ნაშრომში („ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“) - აღნიშნავს, რომ „ჩვენმა ქვეყანამ ქრისტიანობა მიიღო და საქრისტიანო მწერლობა გააჩაღა სწორედ იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთის საქრისტიანოში, რომელსაც ქართული ქრისტიანობაც ეკუთვნოდა, გაბატონებული იყო ცნობილი ნიზიზინის სკოლა. მაშასადამე, თუ ჩვენში ამ დროს რაიმე სკოლა იყო, ის, უეჭველია, მოწყობილი იქნებოდა ნიზიზინის სკოლის ყაიდაზე, ხოლო ნიზიზინის სკოლის დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა პრაქტიციზმი, რომელიც გამოიხატებოდა სასწავლო მასალის შერჩევაში: განყენებულ სისტემატურ ცოდნას, არც ფილოსოფიურს, არც თეოლოგიურს, იქ არ მისდევდნენ. უმთავრეს სასწავლო საგნებად ითვლებოდა ეგზეტიკა, ესე იგი ბიბლიური ტექსტის შესწავლა და ახსნა-განმარტება, ჰომილეტიკა ან ღვთისმსახურების შესრულება და საეკლესიო გალობა. ერთი სიტყვით, ნიზიზინის სკოლაში და იმ სკოლებში, რომლებიც V – VII საუკუნეებში მრავლად იხსნებოდა მონოფიზიტურ-ნესტორიანულ ეკლესია-მონასტრებთან, მხედველობაში ჰქონდათ პრაქტიკული მიზნები: ქრისტიანული დამოძღვრა და ეკლესიის მსახურთა მომზადება. ამით აიხსნება, რომ ამ სკოლებში სწავლობდნენ როგორც ბავშვები, ისე მოზრდილები და ხანში შესულნი.“¹³

ანა ფირცხალაიშვილი ფიქრობს, რომ „თბილისში V-VII სს-ში წარმოქმნილი ქრისტიანული რელიგიის კერები - ანჩისხატი (მარიამ წმინდა), ქაშუეთი, სიონი - მართლ წმინდა საკულტო-საეკლესიო ცენტრები კი არ იყო, არამედ მათ განათლებისა და სასწავლო-სასკოლო დანიშნულების მისიაც ჰქონდათ დაკისრებული. თბილისის ამ დასახლებულ პუნქტებში უნდა გახსნილიყო საეპისკოპოსო და საეკლესიო ტიპის სკოლები. სწორედ მათ

¹¹ იხ. მესხი შ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტომი II“, 1973 წ., გვ. 397 <http://www.el.ge/article/?id=143> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019

¹² იხ. ფიქრიშვილი ჟ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტყარაძის საერთო რედაქციით სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

¹³ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 64-65, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

ირგვლივ უნდა ყოფილიყვნენ შემოკრებილნი იმდროინდელი თბილისის სწავლა-განათლების საქმისა და ლიტერატურის წარმომადგენლები.“¹⁴

კორნელი კეკელიძის აზრით საშუალო და უმაღლესი სასულიერო სკოლა საქართველოში V - VII საუკუნეებში არ უნდა ყოფილიყო, ამ მოსაზრებას ის ამყარებს სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის სიტყვებით, „რომლის ცნობით, ქართლის კათოლიკოსი კირიონი (VI-VIIIსს.) სწავლის დასამთავრებლად იძულებული გამხდარა წასულიყო მცირე აზიის ქალაქ ნიკოპოლში, სადაც 15 წელიწადი დაყო და საფუძვლიანი საღვთისმეტყველო განათლება შეიძინა.“¹⁵

სამწუხაროდ არც ისტორიულ და არც სხვა წყაროებში არ მოიპოვება ცნობები, რომლებიც საშუალებას მოგვცემს დავადასტუროთ ან ვუარყოთ კორნელი კეკელიძის მოსაზრება საქართველოში V - VII საუკუნეებში საშუალო და უმაღლესი სასულიერო სკოლის არსებობის შესახებ.

„VII საუკუნის დამდეგს თბილისის კულტურულ-საგანმანათლებლო და სასწავლო-სამეცნიერო შემოქმედებითი ცხოვრების მეთაური ჩანს კირიონ I, ქართლის კათალიკოსი (599-614 წწ.), რომელმაც თავისი პრაქტიკული საქმიანობით დიდად შეუწყო ხელი თბილისში განათლების, მეცნიერებისა და ლიტერატურის შემდგომ განვითარებას.“¹⁶

„X-XI საუკუნეებში ხახულის მონასტერი განთქმულ სასწავლო და ლიტერატურულ კერას წარმოადგენდა.“¹⁷ „ეკლესია-მონასტრებთან არსებული სკოლები ერთ - ერთი ოფიციალური სახის სკოლები იყო XI - XII საუკუნეების საქართველოში. ამავე დროისათვის გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე კერძო სახის საშინაო სწავლება. საშინაო სწავლების ტრადიცია ძველთაგანვე არსებობდა საქართველოში და იგი უმთავრესად სამეფო კარისა და დიდგვარიანი ოჯახის შვილების აღზრდასთან დაკავშირებით გვხვდება.“¹⁸

¹⁴ იხ. ფირცხალაიშვილი ა. „საგანმანათლებლო კერები - თბილისი“, გაზეთი „ახალი განათლება“ 2010-06-12; http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=24 უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

¹⁵ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 65, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

¹⁶ იხ. ფირცხალაიშვილი ა. „საგანმანათლებლო კერები - თბილისი“, გაზეთი „ახალი განათლება“ 2010-06-12; http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=24 უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

¹⁷ იხ. სურგულაძე მ., (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი), ჩხიკვაძე ნ., შათირიშვილი ლ., კარანაძე მ., ჟღენტი ნ., ედიშერაშვილი ე. „ტაო-კლარჯეთის მწიგნობრული მემკვიდრეობა (გამოკვლევა, ტექსტები)“, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, თბილისი 2018, გვ.103;

¹⁸ იხ. ანჩაბაძე ზ.; გუჩუა ვ.; „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი III-ტომი III: საქართველო XI-XV საუკუნეებში“ 1979 წ. გვ.278, <http://www.el.ge/article/?id=144> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019;

3. სწავლის დაწყების ასაკი და სწავლების ფორმები საქართველოში უძველესი პერიოდიდან XI საუკუნემდე

საყურადრებოა უძველეს პერიოდში საქართველოში ბავშვის სწავლის დაწყების ასაკი და სწავლების ფორმა, კორნელი კეკელიძის გამოკვლევის თანახმად, „სწავლას ბავშვებს ამ უძველეს პერიოდში ძალიან ადრე აწყებინებდნენ. პეტრე მაიუმელს, მაგალითად, მისი ბიოგრაფის სიტყვით, რაც, ცოტა არ იყოს, ძლიერ ეჭვს ბადებს, სამი წლისას დაუწყია სწავლა. ამ დროს ჩვეულება ყოფილა, რომ თავიანთ შვილებს, უფრო დიდებულნი და დიდგვარიანნი, გააბარებდნენ ხოლმე გასაზრდელად, რაჟდენ პირველმოწამის ცხოვრებაში წერია, რომ მას, რაჟდენს, „არწმუნეს ასული მეფისა აღსაზრდელად... რომელსაც მამამძუმედ უხმობდეს და დიდად რადმე პატივად ანიჭებდეს“. მამამძუმე ჰყოლია აგრეთვე შუმანიკ დედოფალსაც; გრიგოლ ხანძთელი მიბარებული ყოფილა აღსაზრდელად თავისი მამიდის, ერისთავთ-ერისთავის ნერსეს მეუღლის, სახლში (“ცხოვრება”, გვ. ბ-გ). გაბარებულ ბავშვებს, რომელნიც სხვის სახლში იზრდებოდნენ, ეწოდებოდათ ძუმუს-მტე, ესე იგი ძუმუს მოზიარე სხვა ბავშვებთან. მიაბარებდნენ ბავშვებს აღსაზრდელად სასულიერო პირთაც. მაგალითად, ილარიონ ქართველი მისმა მამამ “მისცა სწავლად კაცსა ღირსსა და ღმრთის მოყუარესა, რომელი იყო დაბასა მისსა, სადა იყოფებოდა თვით იგი”.¹⁹ „ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოებების განხილვა, გვაძლევს იმის თქმის საშუალებას, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში გავრცელებული უნდა ყოფილიყო შინ სწავლა – აღზრდის ინსტიტუტი, რაც ერთგვარ ელიტარულ ხასიათს ატარებდა და მხოლოდ სოციალურ საფეხურზე მაღლა მდგომი მოსახლეობის ფუფუნებას წარმოადგენდა.“²⁰

ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ XI საუკუნეში საქართველოში სწავლის დაწყების ასაკი შვიდი წელი იყო, „გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფის ცნობით, გიორგის მშობლებმა, როცა მათი ქალიშვილი თეკლე (გიორგი მთაწმინდელის და) შვიდი წლის შეიქნა, ტაძრისის დედათა მონასტერში (სამცხეს) მიიყვანეს და მის წინამძღვარს ჩააბარეს, რომელმაც“ შეითვისა იგი” და “კეთილად აღზარდა”. როცა გიორგი შვიდი წლისა გახდა, მშობლებმა ისიც ტაძრისში მიიყვანეს. აქ გიორგი იზრდებოდა“ მონასტერსა მას შინა, და ისწავლიდა წერილთა საღმრთოთა დედაკაცისა მისგან, აწ უკვე გაზრდილი და განსწავლული“ დისა მისისაგან”. დაწყებითი განათლების მისაღებად

¹⁹ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 66, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

²⁰ იხ. ლომოური გ. „ქართული განათლების სისტემის ისტორიული საწყისი“ <https://giorgilomouri.wordpress.com/ქართული-განათლების-სისტე/> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

გიორგიმ ტაძრისში სამი წელი დაჰყო.²¹ მოცემულ ისტორიულ წყაროზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დაწყებითი განათლების მისაღებად საქართველოში XI საუკუნეში სამ წელი საკმარისი იყო. ვინაიდან გიორგი მთაწმინდელი „ათი წლის რომ შეიქნა, ბიძებმა ახლა უკვე ხახულს წაიყვანეს, ლავრისა“ მოძღუარს“ და „ეგრეთვე დიდსა ბასილის, ბაგრატის ძესა“ წარუდგინეს, რის შემდეგაც ჩააბარეს“ მოძღურებათა შინა“ განთქმულ ილარიონ თუალელს, რომელიც იმ დროს ხახულში დამკვიდრებულიყო და მან გიორგის“ წურთა იწყო”.²²

საქართველოში „სასკოლო საქმე შესამჩნევად დაწინაურდა მეორე პერიოდში, მეათე საუკუნის გასულიდან, როდესაც ქართველებმა გაიცნეს ბიზანტიური სკოლა.“²³ „XI-XII საუკუნეების საქართველოში ტრადიციად იქცა ნიჭიერი ყმაწვილების გაგზავნა საბერძნეთის სკოლებში სწავლა-განათლების მისაღებად. სწორედ ასეთი გზით მოხვდნენ უცხოეთში და იქაურ უმაღლეს სასწავლებლებში აღიზარდნენ ეგრემ მცირე, ექვთიმე ათონელი, გიორგი მთაწმინდელი, არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი და სხვები.“²⁴ „ისეთ სკოლებს, როგორსაც ადგილი ჰქონდა ბიზანტიაში, საფიქრებელია, რომ თვით ქართველებიც მოაწყობდნენ საქართველოში და, რა თქმა უნდა, ეცდებოდნენ, რომ ქართული სკოლებიც თავისი სასწავლო - პედაგოგიური და სამეცნიერო მიღწევებით იმ დონეზე ყოფილიყო, რა დონეზედაც იყო სკოლა მაშინდელ მოწინავე ქვეყანაში და ბიზანტიაში.“²⁵

4. განათლების უფლების დაცვისა და რეალიზაციის მექანიზმების შექმნის მიზნით, დავით IV აღმაშენებლის მიერ გატარებული ღონისძიებები

საქართველოში განათლების უფლების დაცვისა და რეალიზაციის მექანიზმების შექმნის მიზნით, გატარებულ ღონისძიებებს შორს მნიშვნელოვანია აღინიშნოს დავით IV აღმაშენებლის დვაწლი სასკოლო განათლების განვითარებაში. დავით IV აღმაშენებელს

²¹ იხ. ანჩაბაძე ზ.; გუჩუა ვ.; „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი III-ტომი III: საქართველო XI-XV საუკუნეებში“ 1979 წ. გვ.277, <http://www.el.ge/article/?id=144> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019;

²² იხ. იქვე გვ. 277;

²³ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 66, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

²⁴ იხ. ფეიქრიშვილი ჟ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტყარაძის საერთო რედაქციით სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019

²⁵ იხ. ანჩაბაძე ზ.; გუჩუა ვ.; „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი III-ტომი III: საქართველო XI-XV საუკუნეებში“ 1979 წ. გვ.279, <http://www.el.ge/article/?id=144> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019;

კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული განათლების მნიშვნელობა ქვეყნის აღორძინების საქმეში, ის „რეალურად ფიქრობდა ერის განათლებაზე. ეს შეუმჩნეველი არ დარჩენია სომეხ მემკვიდრის ვარდან ბარძმერდეს, რომელიც აღნიშნავს, რომ დავითი “მლიერ ზრუნავდა ცოდნისმოყვარე ივერიის ხალხზე”. ცოდნის მიღების მიზნით საქართველოს მეფეს ორმოცი ბავშვი აურჩევია და საბერძნეთში გაუგზავნია, “რათა ესწავლათ ენები, შეესრულებინათ თარგმანები და ჩამოეტანათ, რაც მათ გააკეთეს კიდევაც. სამი ამათგანი შემდეგში ცნობილი გახდა თავისი მოღვაწეობით”.²⁶

დავით IV აღმაშენებელმა „მუნვე შემოკრიბნა კაცნი პატოსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა, არა თუისთა ოდენ სამეფოთა პოვნილნი, არამედ ქუეყანის კიდეთათ სადაცა ესმის ვიეთიმე სიწმიდე, სიკეთე, სისრულე, სულიერითა და ჯორციელითა სათნოებითა აღსავსეობა, იძინა და კუალად გამოიძინა, მოიყვანნა და დაამკუიდრნა მას შინა. და მამული ლიპარიტეთი უმკუიდროდ დარჩომილ იყო, არამედ სხუათა მრავალთა და სამართლიანთა უსარჩლელ(ი)-მიუხუეჭელთა სოფლებთა თანა | მ ი ს ც ნ ა დ ე დ ა ს ა ლ მ რ თ ი ს ა ს ა, ა მ ს ა ხ უ რ ე ბ ე ლ ნ ი წინაშე მდგომელთა მისთათუის, და უზრუნელი ტრაპეზი განუჩინა, რომელიცა აწ წინამდებარე არს ყოვლისა აღმოსავალისა მეორედ ი[ელუსა]ლიმად, სასწაულად ყოვლისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულობისად, სიტყუად ათი|ნად, ფრიად უადრეს მისსა საღმრთოთა შინა, წესთა დიაკონად ყოვლისა საეკლესიოსა შუენიერებისად.“²⁷

გელათის აკადემია „დავით აღმაშენებლისავე ხანაში თვალსაჩინო სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრად იყო მიჩნეული“²⁸, „გელათის აკადემიაში, ისე როგორც იმდროინდელი ბიზანტიის სქოლასტიკურ უმაღლეს სკოლებში, ისწავლებოდა მეცნიერების შვიდი ძირითადი დარგი: გრამატიკა, ფილოსოფია, რიტორიკა, არითმეტიკა, გეომეტრია, მუსიკა და ასტრონომია.“²⁹ გელათის აკადემიის „მეშვეობით ჩვენში შემოდიოდა შესანიშნავი ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ნაწარმოებები ქრისტიანული აზროვნებისა. აქვე, ექვს გარეშეა, მოწყობილი იყო სისტემატური სპეციალური სასწავლებელი, სადაც ადგილს პოულობდა

²⁶ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია“, ტომი 2 - საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე“, გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ. 351;

²⁷ იხ. ყაუხჩიშვილი ს. „ქართლის ცხოვრება ანა დედოფლისეული ნუსხა“, საქართველოს ისტორიის ორიგინალური წყაროები A. ისტორიკოსები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა თბილისი 1942, გვ. 209;

²⁸ იხ. ანჩაბაძე ზ.; გუჩუა ვ.; „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი III-ტომი III: საქართველო XI-XV საუკუნეებში“ 1979 წ. გვ.279, <http://www.el.ge/article/?id=144> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019;

²⁹ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია“, ტომი 2 - საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე“, გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ. 353;

თანამედროვე ბიზანტიის უმაღლესი სკოლის ტრადიციები.”³⁰ „გელათის აკადემია განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის პირველი აკადემიაა; იგი რეალური მოთხოვნილებების ნიადაგზე შეიქმნა და უწინარა იმ იდეოლოგიურ მოძრაობას, რომელიც გზას უკაფავდა ქართულ რენესანსს.“³¹

„გარდა გელათისა, მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეში, როდესაც საქართველომ თავისი პოლიტიკურ-კულტურული ზრდა-განვითარების უმწვერვალეს წერტილს მიაღწია, სკოლები იქმნებოდა სხვა პუნქტსა და კუთხეშიაც, მაგალითად, უმაღლესი აკადემია იყო აგრეთვე იყალთოში, არსენ იყალთოელის მიერ დაარსებული.“³² „იყალთოში ქართული უმაღლესი სკოლის არსებობის ფაქტზე მიუთითებენ დავით რექტორი და თეიმურაზ ბაგრატიონი. იყალთოში აკადემიის არსებობის შესახებ მტკიცე ხალხური გადმოცემაც არსებობს. იმ ფაქტს, რომ XII საუკუნეში იყალთოში არსებობდა უმაღლესი სამეცნიერო დაწესებულების შენობა, ადასტურებს ის ნაგებობა, რომელიც ნანგრევების სახით დღემდე დაცულია სოფელ იყალთოში. ყველა ამ ზემოაღნიშნული მონაცემის გათვალისწინების საფუძველზე ქართულ მეცნიერებაში უკვე საეჭვო აღარაა, რომ იყალთოს ღვთაების მონასტრის გალავნის შიგნით, სამხრეთ ნაწილში დაცულია გრძელი ორსართულიანი სამოქალაქო ნაგებობა, რომელსაც აღმოსავლეთიდან საწნახელი ეკვრის, არის ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ღირსშესანიშნავი ძეგლი - XII საუკუნის ქართული აკადემიის შენობა.“³³

„უმაღლესი სწავლების სხვა კერებიდან გადმოცემა გრემს ასახელებს. ცხადია, ფეოდალური საქართველოს ძლიერ, ცენტრალიზებულ სახელმწიფოში ბევრი იქნებოდა სასწავლო ცენტრები, მაგრამ, სამწუხაროდ, ცნობები მათ შესახებ არ შემოგვრჩა.“³⁴

5. მონღოლების შემოსევა, ალორძინების ხანა და განათლების უფლება საქართველოში

³⁰ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 67, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

³¹ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია“, „ტომი 2 - საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე“, გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ. 352;

³² იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 67, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019

³³ იხ. ანჩაბაძე ზ.; გუჩუა ვ.; „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი III-ტომი III: საქართველო XI-XV საუკუნეებში“ 1979 წ. გვ.282, <http://www.el.ge/article/?id=144> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 28.01.2019;

³⁴ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია“, „ტომი 2 - საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე“, გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ. 353;

„XIII საუკუნეში მონღოლების შემოსევამ უარყოფითად იმოქმედა საგანმანათლებლო პროცესებზე.“³⁵ „საქართველოს დაუდგა შავი დღეები და თითქმის ყოველი კულტურული ნამოქმედარი განადგურდა, სკოლის საქმეც, რა თქმა უნდა, შეფერხდებოდა, თუმცა მოსპობით არ მოსპობილა.“³⁶ „მონგოლთა ბატონობის დროიდან სწავლა - განათლების საქმე დაქვეითების გზას დაადგა. განუწყვეტელი შემოსევების, შინაფეოდალური ომებისა და საერთო-ეკონომიური დაცემის პირობებში სწავლა - განათლებისათვის საჭირო პირობები აღარ არსებობდა. მოსახლეობის ძირითადი მასა წერა-კითხვის უცოდინარი იყო და სიბნელესა და უმეცრებაში ცხოვრობდა. წიგნები ძვირი და მიუწვდომელი იყო და ხელნაწერების სახით ვრცელდებოდა. მიუხედავად ამისა, გაბატონებული კლასის წარმომადგენელთა წრეებში სწავლა - აღზრდის საქმეს მაინც დიდი ყურადღება ექცეოდა.“³⁷

„აღორძინების ხანიდან (XVII ს.) ჩვენში კვლავ გამოცოცხლდა კულტურა, ლიტერატურა, მწერლობა. განსაკუთრებით გამრავლდა ელემენტარული, პირველდაწყებითი სკოლების რიცხვი თბილისში. გაჩნდა საშუალო სასწავლებლებიც.“³⁸ „ასეთი იყო, მაგალითად, თბილისში სიონის სკოლა იოსებ თბილელისა, კალოუზნის, ქაშვეთის, მეტეხის, ანჩისხატისა და ნეკრესის სკოლა დოსითეოზ ნეკრესელისა ერეკლე მეფის დროს. გაჩნდა საშუალო სასწავლებლებიც, ამ მხრივ უნდა დავასახელოთ, პირველ ყოვლისა, თბილისის სემინარია, გახსნილი უმთავრესად ანტონ კათოლიკოსის ინიციატივით. ის გაუხსნიათ 1755 წლის დამდეგს და მოუთავსებიათ ანჩისხატის ტაძრის ეზოში “საეპისკოპოსოსა სახლსა შინა”. მის პირველ რექტორად დაუნიშნავთ ფილიპე ყაითმაზაშვილი, როგორც ჩანს ანტონ კათოლიკოსის წერილიდან, რომელიც მას მიუწერია ასტრახნის ეპისკოპოსის მეთოდისათვის გაიოზ არქიმანდრიტის საქმის გამო. ამ სემინარიაში ასწავლიდნენ “აზნაურთა და თავისუფალთა ცნობათა”, სახელდობრ, აქ ისწავლებოდა: ღრამატიკად, პიიტკისა კელოვნებად, რეტორიკად, ლოდიკად ბაუმესტერისა, ქუეთქუმულეზანი (კატეგორიები) ძველისა სხოლასტიკოსისა არისტოტელესნი, მეტაფისიკად ბაუმესტერისავე, ჭისიკად

³⁵ იხ. ლომოური გ. „ქართული განათლების სისტემის ისტორიული საწყისი“ <https://giorgilomouri.wordpress.com/ქართული-განათლების-სისტე/უკანასკნელად-იქნა-გადამოწმებული-29.01.2019>;

³⁶ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 69, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019;

³⁷ იხ. დუმბაძე მ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტომი IV-ტომი IV: საქართველოს XVI საუკ. დასაწყისიდან XIX საუკ. 30-იან წლებამდე“ 1973 წ. გვ. 253, <http://www.el.ge/article/?id=145> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019;

³⁸ იხ. ფეიქრიშვილი ჟ. „ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები საქართველოსა და უცხოეთში“, „ქართული ენის ისტორია“ პროფესორ ტ. ფუტკარაძის საერთო რედაქციით სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი 2006, §2.4 http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019

სხუდასხუათაგან ძილოსოფოსთა ქმნილი, ძილოსოფიად მისივე ბაუმეისტერისა. თბილისის მაგალითმა გამოძახილი პოვა კახეთში, სადაც ამ დროს მეფობდა “სწავლის მოყუარე” და ერის კეთილდღეობისათვის თავდადებული ერეკლე მეორე.“³⁹

„მას შემდეგ, რაც ქართლ-კახეთს სათავეში თეიმურაზი და ერეკლე ჩაუდგნენ, მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. განახლდა, გაცხოველდა შეწყვეტილი კულტურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სახალხო განათლებას. მოწინავე ქართველთა ენერგიული მოქმედების შედეგად სასკოლო საქმეს გაუმჯობესება დაეტყო.“⁴⁰

„სწავლა-აღზრდის სისტემა მოიცავდა როგორც სასულიერო, ისე საერო განათლების სფეროს. მაგრამ, დროის შესაფერისად, ხალხის მისწრაფება უფრო საერო და პრაქტიკული საგნების შესწავლისაკენ იყო მიდრეკილი. დიდი იყო ინტერესი ფილოსოფიის, ისტორიის, უცხო ენების, ასტრონომიის, მათემატიკის, მედიცინისა და სხვა საგნების შესწავლისადმი. გულისტკივილით აღნიშნავდა მეფე-პოეტი თეიმურაზ I: “არვის უნდა სახარება, არცა წიგნი მოციქულთაო”.“⁴¹

„სწავლა-განათლების გავრცელების მხრით გარკვეული ღვაწლი გასწიეს კათოლიკე პატრებმა. მართალია, ისინი ხელმძღვანელობდნენ სარწმუნოებრივ-კონფესიური ინტერესებით, მაგრამ მათ ობიექტურად ხელი შეუწყვეს ჩვენში ერთგვარი ევროპული განათლების ტრადიციების დანერგვას და მეცნიერული ცოდნის გავრცელებას. სწავლა-განათლებას მანამდე საერთოდ ვიწრო, კარჩაკეტილი და თეოლოგიურ-სქოლასტიკური ხასიათი ჰქონდა.“⁴² „მისიონერებმა შექმნეს საკვირაო და დაწყებითი სკოლები. საკვირაო სკოლებში უკითხავდნენ სახარებას და ესაუბრებოდნენ კათოლიკური მოძღვრების შესახებ. დაწყებით სკოლებში კი ენების გარდა (ქართული, იტალიური, ლათინური) ასწავლიდნენ ღვთისმეტყველებას, მათემატიკას, ისტორიას, ხატვას და სხვა. მისიონერები, ზოგიერთ შემთხვევაში, ბავშვებს ხელოსნობასაც ასწავლიდნენ (ოქრომჭედლობას, ხუროობას და სხვ.).

მისიონერთა სკოლა თბილისში პირველად 1630 წ. დაარსებულა, გურიაში – 1634 წ., შემდეგ სამეგრელოში, ქუთაისში, 1670 წ. გორში და სხვ. ამ სკოლებში მოსწავლეთა რაოდენობაც დაახლოებით 20დან 40მდე მერყეობდა. მხოლოდ თბილისში 1668 წ. 25 მოსწავლე

³⁹ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 69, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019;

⁴⁰ იხ. ბარამიძე ა. იმედაშვილი გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი II: (XII-XIII სს.)“, 1966 წ. გვ. 550, <http://www.el.ge/article/?id=151> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019

⁴¹ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 3 - ლაშა-გიორგის მეფობიდან საქართველოს ანექსიამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012, გვ. 200;

⁴² იხ. ბარამიძე ა. იმედაშვილი გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი II: (XII-XIII სს.)“, 1966 წ. გვ. 230, <http://www.el.ge/article/?id=151> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019

ყოფილა, 1675-1676 წლებში კი – 50-მდე. მისიონერები სკოლებს თავიანთი ხარჯით ინახავდნენ. წარჩინებულ ახალგაზრდებს აგზავნიდნენ პაპის მიერ დაარსებულ კოლეჯში, რომელშიც იღებდნენ სხვადასხვა ხალხის წარმომადგენლებს და სადაც ამზადებდნენ კათოლიკე მღვდლებს. 1633-1657 წლებში იქ განათლება მიუღია 27 ქართველს. 1679 წელს ამ სკოლაში გასაგზავნად 5 მოსწავლე ყოფილა მომზადებული.⁴³

„ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის უფროსი ვაჟი არჩილი „ქვეყნის კეთილდღეობის ერთ-ერთ საფუძვლად აღიარებდა განათლებას. ამიტომ მხურვალედ ქადაგებს სწავლა-განათლების, “მწიგნობრობის” საჭიროებას. საგულისხმოა, რომ განსწავლული პირისგან არჩილი მოითხოვს უცხო “ენისა და წიგნის” ცოდნას.“⁴⁴ ასევე აღსანიშნავია არჩილის სწავლა-სწავლების მეთოდი, მისი აზრით:

„მსწავლელი მოსწავლეებსა სასწავლოს არ გაუძნელებს,
მცირედ-მცირედის სწავლებით ძნელს საცოდნს გაუადვილებს,
ცოტა რამ კარგად ისწავლოს, გაუშვებს, მალ ასადილებს,
უწინ პატ-პატა სწავლებით ამ დიდრონს დააქადილებს.“⁴⁵

„1799 წლის 10 მაისს ბატონიშვილმა იოანემ თავის მამას, გიორგი მეფეს, მიართვა მოხსენება (“წინადადება”) სახელმწიფოში სხვადასხვა აუცილებელი რეფორმის შესახებ, სხვათა შორის, სკოლისა და განათლების შესახებაც არის ლაპარაკი.“⁴⁶ ბატონიშვილი იოანე მიიჩნევდა, რომ „სამს ადგილს გაიმართოს სკოლა: ტფილისსა, გორსა და თელავსა შინა მიეჩინოთ მუნ მცოდნენნი კაცნი, რათა ასწავლიდნენ სამეცნიეროსა სწავლასა და სამხედროსაცა, აგრეთვე ენებისა. ამის მეურნედ იყოს განათლებისა მთავარი და ესე აძლევდნენ რიგსა და ჯამაგირთა ოსტატებსა. ამა სასწავლებელში მიეზარებოდნენ თავადაზნაურნი და პირველი მოქალაქის შვილები. აგრეთვე იყოს ამაზედ მდაბალი სასწავლებლები, დუქნები ან სახლები; იმას შინა ისწავლიდნენ მსახური კაცის შვილნი და მდაბალ ვაჭართა შვილები, აგრეთვე, გლეხისაც, ვის როგორად შეეძლოსთ. სასწავლებლებსა მას შინა სწავლობდნენ ქართულსა, სომხურსა, თათრულსა, რუსულსა და, თუ შეიძლება, ბერძნულსა და ლათინურსაც. უკეთესი იქნების, ოსტატები ანუ მასწავლებელნი იყვნენ მეფის ხარჯითა, ხოლო მოწაფენი თავით მშობელთ ხარჯითა, ვიდრე შემოსავალთ განვრცობადმდე.

⁴³ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 3 - ლაშა-გიორგის მეფობიდან საქართველოს ანექსიამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012, გვ. 201;

⁴⁴ იხ. ბარამიძე ა. იმედაშვილი გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი II: (XII-XIII სს.)“, 1966 წ, გვ. 351, <http://www.el.ge/article/?id=151> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019

⁴⁵ იხ. იქვე გვ. 351;

⁴⁶ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 70, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019;

ესე სახედვე სასულიერო სასწავლებლები იყოს განწესებით, და ამის მეურნეობა აქვანდეს კათალიკოსს და სულიერს მთავარს.⁴⁷

მიუხედავად იოანე ბატონიშვილის მცდელობისა განათლების სფეროში გაეტარებინა რეფორმა, როგორც ისტორიული წყაროები გადმოგვცემენ „განუხორციელებელი დარჩა იოვანე ბატონიშვილის შესანიშნავი პროექტი თბილისსა, გორსა და თელავში უმაღლესი სასწავლებლების მოწყობის შესახებ.“⁴⁸

კორნელი კეკელიძის შეფასებით „სასკოლო-საგანმანათლებლო საქმე სწორსა და ურყევ გზაზე იყო დამდგარი XVIII საუკუნეში. ამას ხელს უწყობდნენ ისეთი მომზადებული პედაგოგები, როგორც იყვნენ: იასტო ანდრონიკაშვილი, მის მიერ აღზრდილნი თბილისის სკოლის მოძღვარნი - იოანე კალოუბნელი და ნიკოლოზ ხელაშვილი, ზაქარია ლალახანაშვილი, მოძღვარი კახეთის სკოლისა, გაიოზ რექტორი, დავით რექტორი და სხვ. მაგრამ პოლიტიკური ვითარების შეცვლამ ეს გზა უკუაბრუნა და ქართულ-სასკოლო-საგანმანათლებლო საქმეს სხვა გეზი უჩინა.“⁴⁹

6. რუსიფიკატორული პოლიტიკა, საბჭოთა ხელისუფლება და განათლების უფლება საქართველოში

„ცარიზმი და მისი რუსიფიკატორი მოხელეები, რომელნიც არ იცნობდნენ და არც სურდათ გაცნობოდნენ ქართულ კულტურას, ქართველ ხალხს უკულტურობის ბრალდებას უყენებდნენ და თავს „საქართველოში განათლების პირველი სხივების შემომტანად“ ასაღებდნენ.“⁵⁰ „მეფის მთავრობა, რა თქმა უნდა, დაინტერესებული არ ყოფილა ხალხში სწავლა განათლების შეტანით, გარკვეულ ღონისძიებებსაც მიმართავდა ხოლმე მოსწავლეთა რიცხვის შესამცირებლად,“⁵¹ „რუსეთთან საქართველოს მიერთებისთანავე გააუქმეს ქართული სკოლები და რუსული სასწავლებლების გახსნა დაიწყო.“⁵²

⁴⁷ იხ. იქვე გვ. 70;

⁴⁸ იხ. ბარამიძე ა. იმედაშვილი გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი II: (XII-XIII სს.)“, 1966 წ, გვ. 230, <http://www.el.ge/article/?id=151> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019;

⁴⁹ იხ. კეკელიძე კ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: კ. კეკელიძის ძველი მწერლობა“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი 1954წ, §4 „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“ გვ. 71, <http://www.el.ge/article/?id=150> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019;

⁵⁰ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012, გვ.149;

⁵¹ იხ. აბზიანიძე გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი)“ 1969 წელი, გვ.343 <http://www.el.ge/article/?id=152> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019;

⁵² იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ.,

„XIX საუკუნის I ნახევრის განმავლობაში, რუსიფიკატორული პოლიტიკის წყალობით, ქართველ ხალხში შეირყა და თანდათანობით დაქვეითების გზას დაადგა ეროვნული ცნობიერება. აქედან გამომდინარე, უპირველეს ამოცანად იქცა ეროვნული თვითშეგნების შენარჩუნება, რაც ხალხის განათლებისა და ქართული კულტურის დაწინაურების გზით უნდა მომხდარიყო. სწორედ ამიტომ, ამ მისიის განსახორციელებლად, ქართველმა ინტელიგენციამ დაიწყო საქველმოქმედო საზოგადოებების ჩამოყალიბება, რომელთა ერთ-ერთი უმთავრესი ამოცანა სახალხო-დაწყებითი სკოლების დაფუძნება იყო.“⁵³

„გვერდს უვლიდა რა სახალხო სკოლების გახსნას, მეფის მთავრობა კავკასიაში საჭიროების მიხედვით აარსებდა სამხედრო და სასულიერო სასწავლებლებს, გიმნაზიებს მაღალი წოდების შვილებისათვის. გიმნაზიის, სასულიერო სემინარიისა და სამხედრო სასწავლებლების კურსდამთავრებულთა გარკვეული ნაწილი სწავლის გასაგრძელებლად, მათი ”მორჯულების” მიზნით, იგზავნებოდა რუსეთშიც. სკოლების წინაშე იდგა ამოცანა: ვაჟები აღეზარდა ერთგულ მოხელეებად, ქალები-ფრანგული ენისა და სალონების ეტიკეტის მცოდნე ასულებად.“⁵⁴

„სწავლა-განათლების სისტემა ბრძოლის არენად გადაიქცა. პატრიოტი მოღვაწენი და პედაგოგები - იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ნიკოლაძე, ილია წინამძღვრიშვილი, ანთიმოზ ჯუღელი, ლუარსაბ ბოცვაძე, ივანე როსტომაშვილი თავგამოდებით იბრძოდნენ სკოლის სრული რუსიფიკაციის წინააღმდეგ.“⁵⁵ ვინაიდან „ოფიციალური სასწავლებლები მოსწავლე ახალგაზრდობას ვერ აძლევდა საჭირო განათლებას. სკოლებში დანერგილი იყო გაზეპირების მეთოდი, აკრძალული იყო წიგნების თავისუფალი კითხვა, მოწაფეებს წასაკითხავად ეძლეოდათ მხოლოდ სახელმძღვანელოები.“⁵⁶

„მიუხედავად რუსული ხელისუფლების მანკიერი საგამანათლებლო პოლიტიკისა, სწავლა-განათლების სისტემა ფართოვდებოდა, დადებითი მოვლენებიც იჩენდა თავს. XIX-XX სს. მიჯნაზე გაიზარდა სხვადასხვა ტიპის დაწყებითი, 6 წლიანი და საშუალო სკოლების რიცხვი. გამრავლდა გიმნაზიები, რეალური სასწავლებლები, სასულიერო სემინარიები, პროფ-ტექნიკუმები. 1865 წელს საქართველოში ფუნქციონირებდა 251 სკოლა 11851 მოსწავლით. 1902

დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ.149;

⁵³ იხ. ყრუაშვილი ნ. „განათლების კერები მესხეთში“, გაზეთი „ახალი განათლება“ 2011-04-14; http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=details&multi_id=2&id=74 ; უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019;

⁵⁴ იხ. აბზიანიძე გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი)” 1969 წელი, გვ.343 <http://www.el.ge/article/?id=152> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019;

⁵⁵ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ.150;

⁵⁶ იხ. აბზიანიძე გ. „ქართული ლიტერატურის ისტორია-ტომი I: (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი)” 1969 წელი, გვ.344 <http://www.el.ge/article/?id=152> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019;

წელს მოქმედებდა 420 დაწყებითი სკოლა და 12 საშუალო სასწავლებელი. 1913 წელს მათი რიცხვი შესაბამისად 773 მდე და 34 მდე გაიზარდა. შესაბამისად გადიდა მასწავლებელთა და მოსწავლეთა კონტინგენტი. მართალია, ამ პერიოდშიც სასკოლო ასაკის ბავშვთა ორი მესამედი სასწავლებელთა გარეთ რჩებოდა, მაგრამ წერა-კითხვის მცოდნეთა და განათლებულ ადამიანთა რაოდენობით საქართველოს ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეკავა რუსეთის იმპერიაში.⁵⁷

„1921 წლის აპრილში საქართველოს რევკომის დადგენილებით შეიქმნა განათლების სახალხო კომისარიატი. ლენინური კულტურული რევოლუციის პირველი რიგის ამოცანად იქცა წერა-კითხვის უცოდინრობის აღმოფხვრა და სახალხო განათლების მთელი საქმის ძირეული გარდაქმნა სოციალურ საფუძველზე. 1921 წელს საქართველოს სსრ განსახკომის მიერ გამოყოფილმა კომისიამ დაამუშავა რესპუბლიკის „მთლიანი შრომის სკოლის დებულება“, რომლის საფუძველზეც საქართველოში უნდა განხორციელებულიყო ორივე სქესის ბავშვებისთვის უფასო, საყოველთაო პოლიტექნიკური განათლება, სკოლამდელი აღზრდის დაწესებულებათა ქსელის გაშლა, სწავლების მშობლიურ ენაზე გადაყვანა, ქალ-ვაჟთა ერთად სწავლება და სხვა ღონისძიებანი, რომლებიც ახალი საბჭოთა სახალხო განათლების სისტემის ძირითად პრინციპებს შეადგენდა.“⁵⁸

„წერა-კითხვის გავრცელებისათვის ადგილებზე იქმნებოდა სპეციალური სკოლები, ქოხსამკითხველოები. წერა-კითხვის უცოდინრობის სალიკვიდაციოდ მთელს რესპუბლიკაში შეიქმნა სკოლების ქსელი. თუ 1920 წელს საქართველოში 1293 ქართული, 88 სომხური, 30 თურქული, 48 რუსული, 42 ბერძნული, 10 გერმანული და სხვა ეროვნული სკოლები იყო (თავიანთი სკოლა საერთოდ არა ჰქონდათ აფხაზებს (აფსუებს), ოსებს), 1925 წლისათვის მათი რაოდენობა საგრძნობლად გაიზარდა: იყო 1428 ქართული, 120 სომხური, 79 თურქული, 59 რუსული და სხვა ნაციონალური სკოლა. 1927-1928 სასწავლო წლისათვის უკვე შეიქმნა აფხაზური და ოსური დაწყებითი სკოლების ქსელიც. 1940 წლისათვის საქართველოში სამი საფეხურის (ოთხწლელი, შვიდწლელი და ცხრაწლელი) 4511 სკოლა იყო, რომელშიც სწავლობდა 767 ათასი ბავშვი.“⁵⁹

„სასკოლო ქსელის განვითარებისათვის, ახალი საბჭოთა სკოლის პოზიციების განსამტკიცებლად უდიდესი ყურადღება მიექცა პედაგოგთა ახალი კადრების მომზადების საქმეს. მასწავლებელთა კადრების დაჩქარებული მომზადების მიზნით 30-იან წლებში გაიხსნა

⁵⁷ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., ავაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ.150;

⁵⁸ იხ. ქიტესაშვილი ქ. „განათლების ისტორია საქართველოში (სტატია ვიკიპედიიდან)“ 29.01.2013; http://edc21.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019

⁵⁹ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., ავაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ.281-282;

სამასწავლებლო და პედაგოგიური ინსტიტუტები: ქუთაისში (1930), ცხინვალში (1932), სოხუმში (1932), თბილისში (1935), ბათუმში (1935), გორში (1935), თელავში (1939), ზუგდიდში (1939).⁶⁰

„საბჭოთა მთავრობამ მასწავლებელთა კადრებს შეუქმნა ხელსაყრელი პირობები კვალიფიკაციის ასამაღლებლად. ასეთ მასწავლებლებს განათლების ცენტრის შესაბამისად მიეცათ უფლება ჩარიცხულიყვნენ უმაღლესი სასწავლებლის შესაბამის კურსებზე და დაუსწრებლად მიეღოთ საჭირო განათლება. მთელი ეს მუშაობა უნდა დამთავრებულიყო 1939 წლისათვის. დაუსწრებლად მოსწავლეებს მიეცათ შეღავათები და დახმარება. დაუსწრებელი სწავლების ერთი წელი მათ ორი წლის პედაგოგიურ სტაჟად ეთვლებოდათ. სესიებზე მიმოსვლის ხარჯებს სახელმწიფო ანაზღაურებდა და სხვ. ამ ღონისძიებას დიდი შედეგი ჰქონდა. მან აამაღლა სკოლის კულტურა, ხელი შეუწყო სახალხო განათლების საქმის მკვეთრ გაუმჯობესებას, კულტურული რევოლუციის დაჩქარებას.“⁶¹

„საბჭოთა ხელისუფლების წლებში განხორციელდა ბავშვთა სკოლამდელი განათლებაც, რაც მანამდე საერთოდ არ იყო. უკვე 1927 წელს საქართველოში 93 საბავშვო ბაღი იყო, ხოლო 1940 წელს - 664.

საქართველოს სსრ ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და სახკომსაბჭოს 1930 წლის 9 აგვისტოს დადგენილება ითვალისწინებდა საყოველთაო-სავალდებულო სწავლების განხორციელებას. საბჭოთა სკოლა გახდა საბჭოთა იდეოლოგიის გავრცელების მთავარი ინსტრუმენტი. მეორე მსოფლიო ომის წინ საქართველომ უკვე მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა სახალხო განათლების სფეროში: 1939 წელს ის გავიდა პირველ ადგილზე საბჭოთა კავშირში ერთ სულ მოსახლეზე განათლების დონის მაჩვენებლით - ყოველ 1000 კაცზე საქართველოში ითვლებოდა 113,4 საშუალო განათლებით და 11,2 უმაღლესი განათლებით.“⁶²

საბჭოთა ხელისუფლების მიერ განხორციელებული ღონისძიებების შედეგად, „1921-1930 წლებში საქართველოში წერა-კითხვა შეისწავლა დაახლოებით ნახევარმა მილიონმა კაცმა, რამდენიმე ათეულმა ათასმა ქალმა და მამაკაცმა დაამთავრა მცირემცოდნეთა სკოლა. 1932 წლის 30 აპრილს თბილისი გამოცხადდა წერა-კითხვის საყოველთაო მცოდნეთა ქალაქად. მომდევნო წლებში რესპუბლიკაში წერა-კითხვის უცოდინარობა მთლიანად მოიშალა.“⁶³

⁶⁰ იხ. იქვე გვ.282;

⁶¹ იხ. კაჭარავა ი. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტომი VII-ტომი VII: საქართველო XX საუკუნის 20-30-იან წლებში“, 1976წ. გვ. 641; <http://www.el.ge/article/?id=148> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 06.02.2019;

⁶² იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012 , გვ.282;

⁶³ იხ. კაჭარავა ი. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტომი VII: საქართველო XX საუკუნის 20-30-იან წლებში“, 1976 წ. გვ. 829; <http://www.el.ge/article/?id=148> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 06.02.2019;

„მეორე მსოფლიო ომმა დიდი გავლენა მოახდინა განათლების სისტემაზე. გერმანია-საბჭოთა კავშირის ომის დაწყების უმაღლეს სასკოლო შენობათა ნაწილი საქართველოში გადაეცა სამხედრო უწყებას ევაკოვოსპიტლების, ყაზარმებისა და ჯარის შტაბებისათვის. ამან გამოიწვია სასკოლო ქსელისა და შესაბამისად მოსწავლეთა რიცხვის შემცირება, კერძოდ, ოფიციალური სტატისტიკის მიხედვით ზოგად-საგანმანათლებლო სკოლების რაოდენობა რესპუბლიკაში ომის ბოლოს-1945-1946 სასწავლო წლისათვის შემცირდა 397 ერთეულით, ხოლო მოსწავლეთა რაოდენობა 1381 ათასით 1940-1941 სასწავლო წელთან შედარებით (4114 სკოლა 766,8 ათასი მოსწავლე), უფრო მეტად შემცირდა დაწყებითი განათლების სკოლების რიცხვი.

მაღალი იყო სკოლებიდან მოსწავლეთა განთესვის მაჩვენებელი, რის გამოც მიღებულ იქნა ზომები სადამოს სკოლების ქსელის გაფართოები-სათვის. თუ ომის დაწყებამდე საქართველოში ითვლებოდა 260 სადამოს სკოლა 26 ათასი მოსწავლით, 1944 წ. ამ სკოლების რიცხვი გაიზარდა 495-მდე, ხოლო მოსწავლეთა კონტინგენტი 39 ათასამდე.“⁶⁴

„ომის შემდგომი წლების მანძილზე პარტია და სახელმწიფო დაუცხრომლად ზრუნავდნენ საბჭოთა კავშირის ხალხთა სოციალისტური კულტურის ზრდისათვის. წლითიწლობით იზრდებოდა სახელმწიფო ასიგნებანი სახალხო განათლების, მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების შემდგომი განვითარებისათვის. კომუნისტური პარტია განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა საბჭოთა ადამიანების აღზრდას პროლეტარული ინტერნაციონალიზმისა და საბჭოთა პატრიოტიზმის სულისკვეთებით.“⁶⁵

XX საუკუნის „70-იანი წლების მეორე ნახევარი და 80-იანი წლების დასაწყისი საქართველოში მეცნიერების, ხელოვნების, კულტურის აღმავლობის წლებია. განათლება. ქართული კულტურის განვითარების საფუძველი კვლავ საყოველთაო-სახალხო განათლება იყო. 80-იანი წლების დასაწყისში საქართველოში ყველა ტიპის 3957 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლაში სწავლობდა 962200 ახალგაზრდა. საქართველოში იყო ქართული, რუსული, სომხური, აზერბაიჯანული საშუალო სკოლები, აფხაზური და ოსური დაწყებითი სკოლები, საიდანაც ბავშვები სწავლას რუსულ საშუალო სკოლებში აგრძელებდნენ. ამ მდგომარეობამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ადგილობრივი აფხაზი და ოსი ეროვნების ახალგაზრდების პრორუსულ ორიენტაციას.

⁶⁴ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012, გვ.332;

⁶⁵ იხ. სტურუა მ., ნათმელაძე ნ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები : ტომი VIII“, 1980 წ. გვ. 481-482; <http://www.el.ge/article/?id=149> უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 06.02.2019;

უმადლესი განათლების მასშტაბებით 80-იან წლებშიც საქართველო კვლავ მოწინავე იყო კავშირში. 19 უმაღლეს სასწავლებელში, საკავშირო და მოსკოვის უნივერსიტეტების ფილიალებში ათასობით ახალგაზრდა სწავლობდა.⁶⁶

7. „აწმყო, შობილი წარსულისაგან, არის მშობელი მომავალისა“⁶⁷

წინამდებარე თავში განვიხილეთ განათლების უფლება საქართველოში კონსტიტუციურ აღიარებამდე, საიდანაც ნათლად ჩანს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო განათლება საქართველოს სახელმწიფოებრიობის განვითარების თითოეულ ეტაპზე, თუ რამხელა მნიშვნელობას ანიჭებდა საქართველოს მომავლით დაინტერესებული პირები სწავლა-განათლებასა და საგანმანათლებლო კერების არსებობას. ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია, რომ მაშინ როდესაც საქართველოში იზრდებოდა მაღალი განათლების მქონე პირთა წრე, მას თან სდევდა ქვეყნის გაძლიერება და პირიქით, როდესაც საქართველო ეკონომიკურად ძლიერი იყო განათლების დონის მაჩვენებლიც მაღალ ნიშნულზე იდგა და განათლებისა და მეცნიერების ძლიერი კერები არსდებოდა საქართველოში. განათლება და ქვეყნის განვითარება ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია და უერთმანეთოდ ისინი ვერ იარსებებენ.

ქართველი ხალხისთვის განათლებას სხვა ღირებულება გააჩნია, ოდიდგანვე იღწოდნენ და იღწვიან, ძალ-ღონეს არ იშურებდნენ განათლების მისაღებად. განვლილი გამოცდილება და საქართველოში არსებული ადამიანური რესურსი მაძლევს იმის თქმის საშუალებას, რომ საქართველოს შესწევს უნარი გახდეს განათლების ჰაბი რეგიონში, რომ განათლებამ ქართველ ხალხს მოუტანოს წინსვლა და კეთილდღეობა.

გამოყენებული ლიტერატურა

კეკელიძე, კ. (1954). „სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურის ცენტრები ძველ საქართველოში“. *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი.

ლომოური, გ. „ქართული განათლების სისტემის ისტორიული საწყისი“. <https://giorgilomouri.wordpress.com/ქართული-განათლების-სისტე/>. უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019.

⁶⁶ იხ. მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ. „საქართველოს ისტორია ტომი 4 - საქართველოს ანექსიიდან საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლამდე“ გამომცემლობა პალიტრა L - თბილისი - 2012, გვ.381;

⁶⁷ იხ. http://www.nplg.gov.ge/ebooks/authors/ilia_chavchavadze/leksebi/kartvlis%20dedas.pdf უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 01.04.2020

საქართველოს ისტორია. (2012). ტომი 4. თბილისი: გამომცემლობა პალიტრა L.
საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. (1973). ტომი II. თბილისი.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. (1979). ტომი III. თბილისი.
საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. <http://www.el.ge/article/?id=145>.
უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 29.01.2019.
საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი VII. <http://www.el.ge/article/?id=148>.
უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 06.02.2019.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. (1980). ტომი VIII. <http://www.el.ge/article/?id=149>
უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 06.02.2019.

სურგულაძე, მ. (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი), ჩხიკვაძე ნ., შათირიშვილი ლ.,
კარანაძე მ., ჟღენტი ნ., ედიშერაშვილი ე. (2018). „ტაო-კლარჯეთის
ძწიგნობრული მემკვიდრეობა (გამოკვლევა, ტექსტები)“. თბილისი: კორნელი
კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ფეიქრიშვილი, ჟ. (2006). ძველი ქართული საგანმანათლებლო და კულტურული კერები
საქართველოსა და უცხოეთში, „ქართული ერის ისტორია“. პროფესორ ტ.
ფუტკარაძის საერთო რედაქციით. სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის
ბაკალავრიატის სტუდენტთათვის. ქუთაისი: აკაკი წერეთლის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი. §2.4.

http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm.

უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019.

ფირცხალაიშვილი, ა. (2010). „საგანმანათლებლო კერები - თბილისი“. გაზეთი „ახალი
განათლება“ 2010-06-12;

http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=24.

უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 15.01.2019.

ქართლის ცხოვრება. (1942). ანა დედოფლისეული ნუსხა. თბილისი: საქართველოს სსრ
მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ქართული ლიტერატურის ისტორია. (1966). ტომი II: (<http://www.el.ge/article/?id=151>).

უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 22.01.2019.

ქიტესაშვილი, ქ. „განათლების ისტორია საქართველოში“ (სტატია ვიკიპედიიდან).
http://edc21.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html. უკანასკნელად იქნა

გადამოწმებული 15.01.2019.

ყრუაშვილი, ნ. (2011). „განათლების კერები მესხეთში“, გაზეთი „ახალი განათლება“
http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=74 ;

უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 30.01.2019.

ჯავახიშვილი, ივ. (2012). „ქართველი ერის ისტორია“, პირველი ტომი. თბილისი: პალიტრა L.

http://www.nplg.gov.ge/ebooks/authors/ilia_chavchavadze/leksebi/kartvlis%20dedas.pdf

უკანასკნელად იქნა გადამოწმებული 01.04.2020.

REFERENCES

- k'ek'elidze, k'. (1954). "sts'avla-ganatlebisa da lit'erat'uris tsent'rebi dzvel sakartveloshi". kartuli lit'erat'uris ist'oria, t'omi I. Tbilisi: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis rustavelis sakhelobis kartuli lit'erat'uris inst'it'ut'i.
- lomouri, g. „kartuli ganatlebis sist'emis ist'oriuli sats'qisi“. <https://giorgilomouri.wordpress.com/kartuli-ganatlebis-sist'e/>. (Access date: 15.01.2019).
- sakartvelos ist'oria. (2012). t'omi 4. Tbilisi: gamomtsemloba P'alit'ra L.
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi. (1973). t'omi II. Tbilisi.
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi. (1979). t'omi III. Tbilisi.
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi. t'omi IV. <http://www.el.ge/article/?id=145>. (Access date: 29.01.2019)
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi. t'omi VII. <http://www.el.ge/article/?id=148>. (Access date: 06.02.2019)
- sakartvelos ist'oriis nark'vevebi. (1980). t'omi VIII. <http://www.el.ge/article/?id=149> (Access date: 06.02.2019).
- surguladze, m. (p'roekt'is sametsniero khelmdzghvani), chkhik'vadze n., shatirishvili l., k'aranadze m., zhghent'i n., edisherashvili e. (2018). „t'ao-k'larjetis mts'ignobruli memk'vidreoba (gamok'vleva, t'ekst'ebi)“. tbilisi: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri.
- peikrishvili, zh. (2006). dzveli kartuli saganmanatleblo da k'ult'uruli k'erebi sakartvelosa da utskhoetshi, „kartuli enis ist'oria“. p'ropesor t'. put'k'aradzis saerto redaktsiit. sakhelmdzghvano universit'et'is bak'alavriat'is st'udent'tatvis. kutaisi: ak'ak'i ts'eretlis sakhelmts'ipo universit'et'i. §2.4. http://www.putkaradze.ge/qartuli_enis_istoria/enis%20istoria.htm. (Access date: 15.01.2019).
- pirtskhalaishvili, a. (2010). „saganmanatleblo k'erebi - tbilisi“. gazeti „akhali ganatleba“ 2010-06-12; http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=24. (Access date: 15.01.2019).
- kartlis tskhovreba. (1942). ana dedopliseuli nuska. Tbilisi: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba.
- kartuli lit'erat'uris ist'oria. (1966). t'omi II: (<http://www.el.ge/article/?id=151>. (Access date: 22.01.2019).
- kit'esashvili, k. „ganatlebis ist'oria sakartveloshi“ (st'at'ia vik'ip'ediidan). http://edc21.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html. (Access date: 15.01.2019).
- quashvili, n. (2011). „ganatlebis k'erebi meskhetshi“, gazeti „akhali ganatleba“ http://axaliganatleba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=74 ; (Access date: 30.01.2019).
- javakhishvili, iv. (2012). “kartveli eris ist'oria“, p'irveli t'omi. Tbilisi: P'alit'ra L. http://www.nplg.gov.ge/ebooks/authors/ilia_chavchavadze/leksebi/kartvlis%20dedas.pdf (Access date: 01.04.2020).